

*Т.В. Ковальова,*  
к.філол.н., доц., докторант кафедри  
української та іноземних мов НАДУ

## МОВНА ПОЛІТИКА З ПОЗИЦІЇ ТЕОРІЇ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИБОРУ

*Розглянуто раціональний підхід до мовної політики, зокрема концепції Д. Лейтіна і Дж. Пула, а також доцільність і можливість використання раціональної моделі мовної політики в Україні.*

**Ключові слова:** мовна політика, мовна раціоналізація, теорія ігор, теорія раціонального вибору.

Мовне життя суспільства, різноманітні ситуації мовного вибору, який здійснюють ті чи інші суб'єкти, мовна політика, індивідуальна мовна поведінка й багато іншого, що стосується сфери взаємодії мови і політики, – усі ці явища не можуть зводитися лише до однієї мотиваційної складової або окремо взятих аспектів. Увесь комплекс політико-мовних відносин слід визнати частиною політичної реальності та, вивчаючи його, застосовувати весь теоретико-методологічний інструментарій аналізу державної політики. Розглядати мову тільки як етнокультурну цінність, умову збереження ідентичності або інструмент духовного самовираження, підтримки культурного різноманіття, відродження традицій усе одно, що обмежити панораму політичного життя суспільства рамками вивчення політичної культури.

З огляду на це є доцільним звертання до теорії раціонального вибору при аналізі мовної політики і мовної поведінки. Дії суб'єктів тут, як і в більшості інших сфер соціальної дійсності, ніколи не відбуваються лише з міркувань гуманітарного характеру, умотивовані не тільки потребами духовного, у тому числі й культурно-національного самовираження, але й настановами на успіх, ефективну соціальну мобільність у взаємодії з іншими суб'єктами. І часто одні інтереси стикаються з іншими. Це яскраво виявляється, наприклад, у ситуації вибору батьками мови навчання для своїх дітей, коли альтернатива включає протилежні варіанти: рідна мова як цінність і мова більш широкої комунікації

як умова життєвого успіху, кар'єри, бізнесу, доступу до світових інформаційних ресурсів.

До вивчення мовної політики з позицій раціональності зверталися різні зарубіжні вчені, проте у вітчизняній науці відсутні подібні дослідження.

Концепція раціонального вибору в політичних науках була репрезентована вченими під назвою теорії суспільного вибору, передумови якої містяться у працях дослідників XVIII-XIX ст. (Кондорсе, Бурда, Лаплас, Л. Керол). Серед сучасних дослідників раціональної моделі політики можна назвати Дж. Б'юкенена, Л. Гана, М. Говлета, Б. Гогвуда, Л. Гуліка, С. Ліндблома, Л. Пала, М. Рамеша, Г. Саймона, Л. Урвіка, А. Файоля. У вітчизняній науці державного управління теоретичне висвітлення питань політичного моделювання міститься у працях Т. Брус, О. Кілієвича, О. Кучеренка, В. Романова, В. Тертички.

Виходячи з твердження, що раціональний постулат особистого інтересу є ефективним поясненням індивідуальної поведінки, прихильники теорії суспільного (раціонального) вибору визначають політику як результат поведінки в межах системи запропонованих ігор, що пов'язують державу і суспільство. Процес творення політики розглядається як використання державних інститутів за наявності постійної конкуренції та необхідності досягнення компромісу.

Ігрова теоретична модель політики саме й ґрунтується на розробленні стратегії здобуття перемоги за умов конкурентної боротьби. Найкориснішою такою моделлю може бути в ситуації із двома гравцями (двома групами, двома країнами тощо), коли рішення, прийняте кожним гравцем, впливає на результат гри. Ідея гри – прийняття рішень на основі взаємозалежного процесу вибору. Гравці повинні пристосовувати свою поведінку не тільки для власних бажань і здібностей, але й до очікувань того, що будуть робити інші. Правила гри описують альтернативи, які існують для всіх учасників. Можливі варіанти альтернатив зазвичай відображають у вигляді матричної діаграми, яка показує альтернативи кожного гравця і можливі результати гри. Ключовий концепт

теорії гри – стратегія, яка передбачає раціональне прийняття рішень через здійснення певного набору ходів із метою досягнення оптимального результату після всіх можливих кроків опонентів [1, с. 251].

Метою цієї статті є ознайомлення з раціональним підходом до мовної політики, зокрема з концепціями Д. Лейтіна і Дж. Пула, а також з'ясування можливості й доцільності використання раціональної моделі мовної політики в Україні.

Вихідним концептом при вивченні мовної політики з позицій теорії раціонального вибору і його теоретико-ігрової моделі пропонується *мовна раціоналізація*, під якою розуміється територіальне визначення спільної мови з метою ефективного адміністрування і правління.

Досвід осмислення мовної політики з позицій теорії раціонального вибору, а точніше, її окремого випадку – теорії ігор, уперше запропонував Д. Лейтін [3]. На його думку, сутність дефініції “*мовна раціоналізація*” полягає в тому, що “громадянинові необхідне володіння єдиною мовою, для того щоб мати переважні можливості для мобільності на певній території. Мовна раціоналізація є лише однією з частин більш широкого процесу державної раціоналізації” [Там же, с. 9].

Дослідник закликає відмовитися від традиційної для соціального пізнання антиномії “*раціональність-культура*”, коли при вивченні економіки основна увага приділялася раціональності, а при вивченні культури – почуттям і афектам. Прийнято вважати, що культуру не можна пов’язувати з калькуляцією вигод. І це певною мірою слушно, оскільки норми поведінки формуються не внаслідок калькуляцій, а в процесі соціалізації. Однак Д. Лейтін наводить два аргументи, які ставлять під сумнів цю дихотомію. З одного боку, багато з проявів економічної активності – це продукт звичаїв, а не підрахунків очікуваної вигоди. З іншого боку, якщо ціна однієї з культурних споживчих звичок раптом починає швидко зростати, то можуть включатися механізми оцінки того, наскільки ця ціна починає перевищувати очікувану вигоду. Автор переконаний у тому, що це стосується і проблеми вибору між одномовністю і

двомовністю, у тому числі – між тією чи іншою мовою навчання. Його принциповий підхід до культури пов'язано з тим, що це феномен, який також передбачає раціональну калькуляцію. При цьому мається на увазі, що раціональний не є синонімом матеріального [2, с. 366].

Свою позицію Д. Лейтін обґрунтовує шляхом співвіднесення евристичних можливостей трьох теорій, які претендують на пояснення мовної політики і мовних відносин в їхніх політичних вимірах [3, с. 24]. Перша – примордіалістська теорія культури; друга – кібернетична теорія націєбудування; третя – стратегічна теорія мови і держави, або теорія ігор.

Примордіалістська теорія, яка ґрунтується на припущенні, що етнічну ідентичність укорінено в крові, на думку автора, абсолютно не дає розуміння культурних змін. Сміслові ядро цієї теорії, як показує Д. Лейтін, полягає в тому, що культурні зміни в нових державах мають спрямованість від “примордіальних” (“споконвічних”) зв'язків до громадянських. Проблеми, що виникають при цьому, полягають у надмірному загостренні цієї дихотомії. Стурбованість збереженням рідної мови не завжди передбачає примордіалістський тип соціальної дії, а може означати також і демократичну (громадянську) спрямованість цієї дії. Різноманітні процеси зміни ідентичності (що відбуваються, наприклад, в Європі протягом століть) не дозволяють говорити про прив'язаність людей до мови, релігії, одягу, етнічної групи як незмінної. Саме через це примордіалістські підходи неадекватні з погляду пояснення культурних змін.

Кібернетична теорія, яка зображує індивідів як вузли і точки перетину в комунікативних мережах, як вважає Д. Лейтін, не здатна реально оцінити маніпулювання соціальними мережами з боку політичних сил. Прихильники кібернетичного підходу роблять наголос на соціальних процесах мобілізації (залучення до більш широких і інтенсивних мереж комунікації) і асиміляції (процеси культурної уніфікації в суспільстві). Інакше кажучи, за рахунок першого процесу створюється суспільство, за рахунок другого – общини. Такий підхід до проблем мови, культури і держави більш адекватний, ніж

примордіалізм, оскільки пропонує теоретичну інтерпретацію змін, при цьому враховуючи непорушність і владну силу етнічної лояльності. Культурні співтовариства пов'язані примордіально, тому що протягом тривалого часу вони мають спільний фільтр комунікацій. Проте вони не є вічними, тому що культурні зміни дають людям нові фільтри, а нові комунікаційні мережі дають новий досвід. Систематичне дослідження соціальної мобілізації, яка одночасно означає диференціацію між людьми, і асиміляції, яка об'єднує їх, як зазначає Д. Лейтін, дозволяє моделювати культурні зрушення і мовну асиміляцію [3, с. 29].

Суттєвим недоліком цієї концептуальної моделі є те, що вона розглядає людей як вузлові точки перетину в комунікативних мережах, що просто відправляють і приймають повідомлення.

Розглядаючи національний розвиток в Африці, дослідник зазначає, що він перейшов у стадію, яку характеризують наявність різних суб'єктів з різними інтересами, що зазнають нових обмежень. Він вважає, що тільки шляхом вивчення переваг і стратегій релевантних суб'єктів, беручи до уваги ті обмеження, в яких вони діють, можна створити модель державної консолідації, яка здатна відрізнити моменти універсальні від того, що є історичною специфікою. Саме тому автор пропонує свою теоретичну версію – стратегічну теорію державної раціоналізації, яка ґрунтується на спрощеній версії теорії ігор.

Теорія ігор передбачає, що індивіди або групи індивідів (“гравці”) намагаються досягти різних цілей, які можна розташувати в порядку їхньої бажаності (переважання). Досягнення цілей залежить від вибору, який роблять інші гравці. Таким чином, гравці повинні обрати напрями своїх дій (“стратегію”) з урахуванням рішень інших гравців. Збіг вибору різних гравців називається стратегічним наслідком. Кінцевий результат є рівноважним тоді, коли кожен гравець бачить і розуміє, що ніхто не досягне кращого шляхом односторонньої зміни своєї стратегії. Рівноважний результат не завжди задовольняє когось із гравців, проте якщо гравці діють найкращим чином для

себе і їхній вибір не збігається, то має місце недостатньо рівноважний кінцевий результат.

У концепції Д. Лейтіна відповідно до умов ігрової моделі пропонуються владні суб'єкти двох рівнів: правителів держави і правителів регіональних складових частин (лордів). Перший контролює своє царство з культурно різноманітними регіонами. У кожному є свої лорди, які говорять мовою його мешканців, але кожен регіон перебуває під контролем правителя. Наприклад, правитель ставить за мету скоротити витрати на переклад, необхідний під час справляння податків, правосуддя і нагляду за комерцією шляхом декретування обов'язкового фіксування всіх офіційних стосунків мовою центрального суду. Автор ставить питання: чому лорд повинен вивчати і використовувати мову правителя. Ще однією умовою гри Д. Лейтін пропонує розглянути ситуацію, за якої лорд має намір у майбутньому позбутися від політичного підпорядкування і сподівається стати правителем царства, центром якого буде його регіон.

Далі дослідник пропонує модель гри за участю правителя і одного з лордів. При цьому кожен із них має два варіанти вибору: правитель – управляти мовою центру чи мовою кожного регіону, лорд – вивчати або не вивчати мову центру. За такого набору варіантів можливі чотири кінцевих результати. Д.Лейтін припускає, що правитель хоче досягнути три взаємопов'язані цілі: А, В, С ( $A > B > C$ ), де А – короткотермінова раціоналізація мови (тобто використання мови правителя як єдиного засобу офіційних комунікацій, що надає можливість знизити витрати правителя, але змушує лорда платити за вивчення нової мови); В – раціоналізація, здійсненна в далекій перспективі; С – ефективна короткотермінова комунікація з місцевим лордом.

Результати гри в чотирьох можливих варіантах відображено в матриці (рис.1).

Ставлення лорда до мови правителя	Правитель здійснює свої функції	
	своєю мовою	мовою лорда
Вивчає	А, С	В

Не вивчає	А	С	
-----------	---	---	--

Рис. 1

Як видно з рис. 1, максимально вигідний варіант для правителя за 4-бальною шкалою досягається у верхньому лівому вічку, тобто не одна, а дві переважні цілі – А і С. А превалювання у виборі лорда мають таку послідовність:

А. Розвиток регіональної мови як офіційної мови ведення державних справ.

В. Здатність брати участь у комунікації з центральною владою.

С. Ухилення від вивчення чужої мови.

Відповідно до цього результати гри для лорда будуть мати вигляд (рис. 2).

Ставлення лорда до мови правителя	Правитель здійснює свої функції	
	своєю мовою	мовою лорда
Вивчає	В	А, В
Не вивчає	С	А, В, С

Рис. 2

Отже, максимально вигідний результат для лорда – 4 бали – буде відповідати нижньому правому вічку, де досягаються всі три цілі А, В, С; 3 бали – у верхньому правому вічку, де досягаються дві цілі; 2 бали – у верхньому лівому вічку; 1 бал (мінімум) – у нижньому лівому вічку. Результати обох матриць можна об'єднати в одну, де перша цифра відповідає результату правителя, а друга – результату лорда (рис. 3).

Ставлення лорда до мови правителя	Правитель здійснює свої функції	
	своєю мовою	мовою лорда
Вивчає	2,4	3,2
Не вивчає	1,3	4,1

Рис. 3

Ця матриця показує, що правитель має домінуючу стратегію – владарювати мовою центру незалежно від вибору лорда. Останній не має домінуючої стратегії, але якщо він діє раціонально, то повинен передбачати, що правитель буде діяти найкращим для себе чином. Отже, Д. Лейтін доходить ключового висновку: урахувавши це припущення, лорд зробить найоптимальніший вибір – вивчати мову правителя. Рівноважний результат – 2,4 – означає ефективну мовну раціоналізацію [3, с. 35]. З погляду конкретних історичних прикладів, як вважає автор, цьому відповідає реальний досвід Франції, Іспанії та Японії. Однак при цьому він робить низку застережень.

По-перше, мовна раціоналізація не завжди приводить до ствердження мовної гегемонії. Так, в Японії та Франції таку гегемонія було встановлено, а в Іспанії і Китаї – ні. У двох останніх випадках регіональні еліти здатні офіційно спілкуватися мовою центру, але віддають перевагу своїм мовам. Це відбувається внаслідок визнання логічності стратегії державної раціоналізації. За мовної раціоналізації без гегемонії залишається можливість для відродження регіональних мов.

По-друге, мовну раціоналізацію не було здійснено в Радянському Союзі і Швейцарії. Ці випадки в контексті розглянутої теорії швидше є аномаліями. Однак у зв'язку з цим спеціально підкреслюється одна важлива обставина: як показує приклад Швейцарії, там, де раціоналізація на рівні центру не була успішною, місцеві еліти прагнуть здійснити її на рівні своїх регіонів,



демонструючи при цьому ще більшу наполегливість щодо уніфікації та меншу толерантність до меншин, ніж прихильники раціоналізації з центру. Виходячи із запропонованої моделі Д. Лейтін у 1992 р. робить прогноз: раціоналізація в колишніх радянських республіках буде проводитися ще більш примусовими засобами, ніж це було в цілому в умовах СРСР за правління Й. Сталіна [3, с. 37].

Аналіз мовної політики з позицій теорії раціонального вибору та її ігрового методу моделювання не можна оцінити однозначно. Маємо підстави говорити про певне інноваційне просування науки в тематичну галузь, пов'язану з мовною політикою, позитивність чого є незаперечною. Як уже було зазначено, розгляд мовної політики як сегмента політики держави не може обмежуватися суто гуманітарними аспектами, а повинен пов'язуватися з визначенням цілей. Якщо йдеться про діяльність суб'єктів політики, то визначення цілей мотивоване утриманням або відчуженням владних позицій, контролю, впливу, престижу. Проте певна прагматика часто присутня і в діях неполітичних суб'єктів, яких можна умовно об'єднати в категорію професіоналів-гуманітаріїв. Як правило, вони користуються настановами на культурну капіталізацію або підвищення своєї соціальної конкурентоспроможності на інтелектуальному, медійному, освітньому ринках.

Один із постулатів теорії ігор полягає у ставленні до партнера у грі як до суб'єкта, що діє раціонально. Стратегія, орієнтована на досягнення рівноважного результату, як уже зазначалося, передбачає врахування раціонального рішення інших учасників гри. Стосовно мовної політики ця обставина не береться до уваги достатньою мірою.

Переконаливістю теоретичним позиціям Д. Лейтіна додає підхід до раціональності з широких методологічних позицій, які виключають будь-які її механічні тлумачення або ототожнення із суто матеріальними вигодами. Крім того, важливо зазначити, що, поряд з такою суттєвою ознакою раціональності, як наявність суб'єктивного смислу, існує орієнтація на іншого, що є необхідною умовою соціальної дії.

Отже, продуктивність підходу, запропонованого Д. Лейтіним, є очевидною, хоча цей підхід не є ідеальним.

Як зазначає В. Тертичка, ігрова модель застосовується у сферах процесу вироблення політики, в яких немає незалежного найкращого вибору, оскільки він залежить від того, що роблять інші. Через те, що дуже мало проблем державної політики можна вирішити методом вибору “або-або”, ігрова теорія має обмежену вартість у процесі політики. Її значення для аналізу державної політики полягає в забезпеченні аналітиків підходами та засобами вироблення політики в умовах конфліктних ситуацій [1, с. 251].

До вивчення мовної політики з позицій раціональності зверталися й інші дослідники. Так, зокрема, Дж. Пул аналізує феномен “ціна мовної політики”[4]. Дослідницька логіка цього автора відштовхується від констатації суттєвої суперечності, яка виникає під час конструювання ідеальної моделі мовної політики. Як зазначає науковець, “коли уряди, фірми, асоціації, міжнародні організації визначають мови, які на їхню вимогу повинні бути допущені до вжитку, виникає конфлікт інтересів. Ті, чия мова не є офіційною, витрачають роки на вивчення мови інших і все одно можуть зазнавати труднощів у процесі комунікації, нерівні умови при конкуренції в галузі зайнятості, страждання від свого міноритарного і периферійного статусу. При цьому однакове ставлення до всіх мов, якими говорять у суспільстві, на думку Дж.Пула, щонайменш непрактичне. Спроби впровадження будь-яких кількісних критеріїв, у тому числі й цінових, ілюструються такими прикладами, як пропорції етномовних груп (не менше 30 %), послуги телефонних операторів для мов, носії яких становлять не менше 55 % місцевого населення тощо. У цій ситуації виникає необхідність досягнення компромісу між ефективністю рішень у сфері мовної політики та їхнього справедливостю. Якщо дієва, орієнтована на практицизм мовна політика визнає офіційними не всі представлені в конкретному соціумі мови, а отже є несправедливою, то політика, яка дотримується принципу рівності, надає однакового статусу всім мовам, а отже, не може бути ефективною.

Модель, яку пропонує Дж. Пул для розв'язання цієї суперечності, ґрунтується на методиці обчислення ціни засвоєння офіційної мови тими, для кого вона не є рідною. Ця ціна складається із “часу зусиль і грошей, витрачених на вивчення мови; втрат від недостатнього володіння мовою, втрати престижу через відсутність офіційного статусу чиєїсь рідної мови” [4, с. 497]. Загальна ж ціна для кожної групи, яка буде оволодівати офіційними мовами, складається з ціни засвоєння і вартості необхідних для цієї групи перекладів, що покривається за рахунок податків, які стягуються з цієї групи. Дж. Пул робить висновок, що мовна політика є ефективною, якщо вона мінімізує загальну ціну.

Як бачимо, запропонована раціональна модель мовної політики виходить переважно з економічних міркувань, які й мотивують формування відповідної мовної політики держави.

Аналіз раціональної моделі мовної політики дозволяє виявити як продуктивні елементи, так і недоліки. Продуктивним є те, що вона враховує ієрархію інтересів, настанов і уподобань суб'єктів, які відіграють політикотворчу роль у сфері мовного розвитку, а також ураховуються позиції політичних конкурентів. Як недолік можна вважати недостатнє відображення низки суттєвих змінних, таких, як політична стабільність/нестабільність ситуації, за якої відбувається вибір варіанта стратегії, її гомогенність/фрагментованість, наявність/відсутність консенсусу між суб'єктами.

При виробленні мовної політики в Україні необхідно враховувати як цільові, так і ціннісні мотивації. Основна увага повинна приділятися, по-перше, підтримці державної – української – мови як засобу комунікації всієї нації та як символу держави, а по-друге, міноритарним мовам, умови поширення і розвитку яких обмежені. На цей ціннісний аспект політичної раціональності й повинна спиратися держава при проведенні економічних розрахунків і видатків на розвиток мов.

#### **Список використаних джерел**

1. *Тертичка В.* Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. – К.: Основи, 2002. – 750 с.

2. *Laitin D.* Identity in Formation. The Russian-Speaking in the Near Abroad. – Ithaca, London: Cornell University Press, 1998. – XIV. – 417 p.
3. *Laitin D.* Language repertoires and state construction in Africa. – Cambridge, N.-Y.: Cambridge University Press, 1992. – 205 p.
4. *Pool J.* The official language problem // American Political Science Review. – 1991. – Vol. 85. – № 2. – P. 495 – 514.

***Kovalyova T.V.* Language policy from the point of view of rational choice theory.**

The article is devoted to examination of rational approach to language policy, especially the concepts of D. Laitin and J. Pool, as well as finding out the necessity of possibility to use the rational model of language policy in Ukraine.

**Key words:** game theory, language policy, language rationalization, rational choice theory.

***Ковалева Т.В.* Языковая политика с позиции теории рационального выбора.**

Рассмотрен рациональный подход к языковой политике, в частности концепций Д. Лейтина и Дж. Пула, а также целесообразность и возможность использования рациональной модели языковой политики в Украине.

**Ключевые слова:** теория игр, теория рационального выбора, языковая политика, языковая рационализация.